

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. М. МАШКІН (Київ)

Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX -- початку XX ст.

Ліквідація кріпосництва за реформою 19 лютого 1861 р. значною мірою змінила суспільно-економічне становище всіх класів, станів та соціальних груп імперії, в тому числі російського дворянства. Останнє, зокрема, хоча й переважно зберегло свої земельні володіння, однак позбавлене робочих рук залежного від нього селянства, змушене було пристосуватися до нових економічних умов. З цією метою дворянство пореформеної доби, у тому числі й України, стало брати активну участь у торговельно-підприємницькій діяльності.

Оскільки в рамках однієї статті неможливо висвітлити роль всього місцевого дворянства в народногосподарському житті краю, автор обмежився показом участі в розвитку української промисловості лише нащадків вихідців з країн Західної Європи.

Поповнення місцевої шляхти за рахунок іноземців та їх натуралізація в Україні відбувалися ще у XVIII ст. У нашому розпорядженні є відомості про те, що вже за Гетьманщини деякі німецькі дворяни обіймали важливі посади у центральній адміністрації та війську й володіли нерухомістю. Чимало дворян було також серед полонених шведів, яких розселили в Малоросії в 1705 - 1708 рр. Впродовж другої половини ХУІІІ - початку ХІХ ст. Україна стає ареною активної економічної діяльності Милорадовичів (прибули до Росії з Герцеговини ще за часів Петра І), фон Візіних, Войновичів, Флесрів, Фомендиків, Ламбів, Людвіг-Штоків, Нейбушів, фон Фоків, фон дер Остен-Сакенів, герцогів Ангальт-Кетенських, графів Ламберт, Потьс і Сентірі, Меллер-Закомельських, Ревелюпі, Шредерів та ін. їх традиції продовжували дворяни - нащадки іноземців, Пю прийшли в промисловість України за доби класичного капіталізму. Саме про їх окремих представників йтиметься нижче.

Принцеса *Є. Г. Саксен-Альтенбурзька*, герцоги *//. /". і І. І. Мекленбург-Стрелецькі* та їх нащадки. Це носії найвищих дворянських титулів Російської імперії, особи, наближені до правлячої династії Романових, при згадці про яких постійно вживався термін "їх Високості". Маючи величезні багатства в Росії та за її межами, на Україні вони спільно володіли економією в мастку Карлівка Косгягіноградського повіту Полтавської губернії, де в 1894—1911 рр. діяли: а) винокурня з ректифікаційним відділенням на 4—5 парових машин загальною потужністю 51—86 кінських сил та річним виробництвом не менш як 420 тис. відер спирту; б) паровий млин, здатний за рік переробляти до 1 млн. пудів пшениці, та парова крупорушка з двигуном у 200 к/с й добовим рівнем переробки до 5 тис. пудів сировини; в) одна з найбільших у краї олійниць -

Князівський рід *Вітгенштейнів (Сойн-Вітгенштейнів)* - це родина дипломатів та військово-політичних діячів імперії, які жили в Росії більш ніж 150 років³ й шогли за цей час накопичити значні багатства. Наприклад, М. Н. та Г. Ф. Сойн-Вітгенштейни в 1900—1912 рр. тільки на Поділлі володіли водяним млином у мастку Кам'янка Ольгопільського повіту (за добу він переробляв 800, а за рік - 175 тис. пудів жеруа) та одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційних заводів у с. Брониця. Ще одному представнику цієї ж сім'ї -- Ф. Л. Вітгенштейну - належало три гідромлини у тої самій Кам'янці, на яких щорічно перероблялося до 160 тис. пудів зерна. Крім того, у своїх местностях Вітгенштейни здавна успішно займалися вирощуванням винограду і садівництвом⁴.

Переробкою сільськогосподарської сировини займалися в цей час і князі *Гедройци*⁵. Зокрема, не пізніше 1911 р. їм належав паровий млин в Собарові Вінницького повіту Подільської губернії, на котрому щодоби перемелювалося близько 1,5 тис. пудів зерна⁶.

Аналогічною була її підприємницька спеціалізація представників князівської сім'ї *Кантакузів*⁷. Наприклад, княгиня Є. П. Канта кузен володіла винокурнею неподалік від містечка Велика Буромка Золотоносського повіту Полтавської губернії, а князь Кантакузен навіть двома такими закладами: в с. Молдавка Ананіївського повіту Херсонської та в м. Атаки Бессарабської Іубернії⁸.

Досить значними володарями нерухомості були в цей час князі *Демидова-Сан-Донато*. Крім маєтностей та замків в Італії, вони мали дві борошномельні у Київській губернії, на одній з яких — у мастку Корсуні Канівського повіту щодоби перемелювалося 900, а на другій - в мастку Ільїнці Липовецького повіту - 1,2 тис. пудів зерна⁹. Крім тою, князь П. П. Демидов-Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі¹⁰.

Джерела містять багато відомостей і про активну діяльність у тогочасній Україні численних графських родин. Зокрема, *М. І. Скурнівенк*

мав безпосереднє відношення до **вітчизняного** винокуріння (гюму належав винокурний завод у с. Олібов Лубенського повіту Волинської губернії, на якому в 1908—1912 рр. працювала парова машина в 15 к/с), *Я. Ф. Сумароков-Бівстон* - до борошномельної справи (мав млин у с. Шершівка Балтського повіту Подільської губернії, де було встановлено гідротурбіну у 8 НР й щодоби перероблялося 200 пуд. зерна), а графи *Vitte* брали участь у розробці покладів кам'яного вугілля в своєму маєтку на річці Біла Слов'яносербського повіту на Катеринославщині¹⁰.

В харчо-смаковій галузі краю діяли принаймні два покоління графів **Броель-Пляттер**. Спадково володіючи помістям у фільварку Воробин Волинської губернії, вони спочатку займалися вирощуванням картоплі, а згодом побудували винокурню, на якій за часів І. В. та В. І. Броель-Пляттерів (1900—1914 рр.) працювали 3 парових двигуни, вироблялося 60, а очищалося 210 тис. відер спирту¹¹.

Волинь була ареною комерційної активності й графської сім'ї *Гуттен-Чапських*¹². У 1909—1912 рр. С. М. й М. М. Гуттен-Чапські мали винокурню та млин у маєтку Миропіль. На винокурному заводі, яким годі керував В. Ф. Войцехівський, працювала парова машина в 35 НР й щороку вироблялося до 25 тис. відер спирту, в млині був паровик потужністю 35 кінських сил і щодоби перемелювалося на борошно близько 300 пудів зерна¹⁴.

Мав відношення до України й старовинний графський рід *Кієвміхель*¹⁵, представника якого згадував в епіграфі до написаного у 1864 р. вірша "Залізниця" М. О. Некрасов¹⁶. Не пізніше 1912 р. К. П. Клейміхель володів олійницею в містечку Почеп Мглинського повіту на Чернігівщині. За рік у ній перероблялося до 73 тис. пудів соняшникового насіння, причому продукція цього підприємства користувалася попитом не тільки на Чернігівщині, але й у Харківській, Київській, Курській та Тверській губерніях¹⁷.

Це ж можна сказати й про іншу, не менш відому тоді в межах Російської імперії фамілію *Ламздорфів*¹⁸. З статистичних видань, укладених на початку ХХ ст. К. М. Мацяньським та Л. М. Шахновецьким, дізнаємося, що одна з гілок володіла маєтністю неподалік від хутора Петровський Озерянської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії, де ще в середині 80-х років ХІХ ст. заснувала потужну гуральню, на якій у 1911—1912 рр., за життя графині Є. П. Ламздорф, діяла одноциліндрова парова машина у 30 к/с й щороку вироблялося понад 20 тис. вщср спирту¹⁹.

Активними постачальниками борошна на місцевий та всеросійські ринки були графи *Стенбок-Фермери*²⁰. Наприклад, І. В. Стенбок-Фермор з 1896 до лютого 1917 р. володів паровим млином у родовій Колимській економії 2-ї Миколаївської волості 4-го стану Херсонського повіту, в якому працювали від 5 до 8 робітників, діяв локомотив в 4 к/с й щороку перемелювалося на борошно більш ніж 707 тис. пудів зерна. Його брат Володимир Васильович мав млин у с. Троїцьке на Херсонщині, де 3—4 робітники за рік переробляли пересічно до 24,5 гас. пудів зерна²¹. Більш ніж 70 тис. відер неочищеного та до 200 відер ректифікованого спирту постачала на ринки в той час й винокурня графа *Ф. А. Лідере-Веймарна*, яка працювала в с. Марківці Суловецької волості Летичівського повіту на Поділлі²².

Шембеки. Цей графський рід угорського походження у досліджуваній період відігравав певну роль у народногосподарському житті Київської та Подільської губерній. Сучасники свідчили, що один з його представників -- І. О. Шембек -- був власником винокурні в с. Дружня Бородянської волості Київського повіту, на якій за допомогою парового двигуна в 18—20 та батарейного котла у 27 к/с перероблялася на спирт картопля. Другий представник цієї сім'ї - Г. Шембек - мав водяний млин у с. Левада Кам'янецького повіту²³.

О. М. Машкін

*Ніроди*¹⁴. Вихідці з цієї графської династії на Україні з'явилися у другій половині XVIII ст., швидко зосередивши у своїх руках значні земельні володіння на Київщині, Поділлі та Волині. Серед промислових підприємств на початку XX ст. Ніродам належали: винокурний завод в маєтку Левків Житомирського повіту Волинської губернії, де щороку вироблялося майже 140 тис. відер спирту, млин, спроможний за рік переробляти близько 130 тис. пудів зерна, а графині С. Нірод — борошномельня в с. Троїш на Житомирщині¹⁵.

Більш ніж п'ять підприємств належали в Україні графам *Морстіним*. Так, П. І. Морстін володів парою млинів та винокурень у містечках Торчин та Бережці Луцького та Кременецького повітів Волинської губернії, які щорічно виробляли готової продукції майже на 3 млн. крб.²⁶

Капністи -'. Полеми економічної діяльності здавна були Полтавщина та Новоросія. Так, в останнє пореформене десятиліття граф Р. Каїніст володів маєтком у Катеринославській губернії, в якому був один з кращих тоді в краї кінних заводів²⁸. Підприємницькі традиції батька продовжували його нащадки: зокрема, Р. Р. Капніст у другій половині XIX ст. був власником винокурні в с. Єлизаветине, а графиня Є. В. Капніст -- млина в с. Сухорабівка Хорольського повіту Полтавської губернії, обладнаних за всіма вимогами тогочасної техніки.

Де Карьеры. Ця дворянська родина вихідців з Франції переселилася в Росію наприкінці XVIII ст. Протягом наступних 120 років вітчизняна армія та дипломатія знали багатьох з них. З економічної ж точки зору найбільш колоритною постаттю був А. А. де Карьер. Камер-юнкер двору за Олександра III, він тривалий час обіймав посади президента Товариства сільського господарства Південної Росії та голови Розпорядчого комітету сільськогосподарських та фабрично-заводських виставок в Одесі, займаючись при цьому й прикладною діяльністю. Так, на Одеській виставці 1884 р. він отримав першу медаль і премію в 500 крб. золотом за методику розведення лісу та насадження лісосмуг у своїх маєтностях. Тоді ж йому належав паровий млин у с. Каменоватка 6-го стану Братської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, на якому щороку перетворювалися на борошно 120—150 тис. пудів зерна²⁹.

Милорадовичі. В другій половині XIX на початку XX ст. як підприємці на Україні були відомі О.О., Л.О., О.Г., Г. О. Милорадовичі. Першому з них тоді належали 2 винокурні в Чернігівській губернії -- на хуторах Софіївка та Прудець Городнянського повіту із річною потужністю 15—20 тис. відер спирту, другому -- аналогічний завод на хуторі Сергіївка, а нащадкам останнього -- навіть 2 винокурні: одна -- на хуторі Сидірівка, інша -- на хуторі Милорадове Городнянського повіту³⁰. Спирт, вироблений на заводах Милорадовичів, був відомий у Москві, Санкт-Петербурзі, Ревелі та Ризі.

*Гейдени*³¹. В поле зору дослідника, що вивчає соціально-економічну історію України капіталістичної доби, неодмінно потрапляють шість представників цієї графської родини, які певною мірою впливали на рівень та темпи промислового розвитку краю. Це перш за все Д. С. Гейден -- патріарх вказаної шістки, якому у 1911 р. належав гідромлин у маєтку Тиврове на Поділлі. Слід згадати також Д. В. Гейдена -- володаря млина в с. Сутиски на Вінниччині (тут у 1898—1909 рр. працювала гідротурбіна в 75 к/с, а за добу перероблялася 1 тис. пудів зерна), О. Ф. Гейдена -- власника винокурно-ректифікаційного закладу в с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту Подільської губернії (тут працювала спочатку одна, а потім -- дві парові машини потужністю від 15 до 60 к/с, спирту вироблялося щорічно відповідно 50 та 100 тис. відер), Ольгу Францівну Гейден -- власницю винокурні в с. Шершні Тивровської волості. Ще трьома промисловими підприємствами винокурнею та млином у с. Сутиски, а також паровою пивоварнею річ-

ною потужністю 175 тис. відер готової продукції - володів Д. Ф. Гейден³². Пиво ГейдеШів користувалося попитом навіть у Гельсінгфорсі (Велике Князівство Фінляндське).

Не забуваймо й про ділову активність представників четвертої, найнижчої категорії дворянської вельможності - баронства, тим більше, що їх тоді у промисловості України було задіяно чимало. Носії цього рівня шляхетності, як і графи, віддавали перевагу винокурінню та борошномельній справі. Лише зрідка ми виявили їх причетність до хімічної промисловості, розробки бурого та кам'яного вугілля, залізорудної справи, гончарного ремісництва, виробництва цвяхів та дроту.

Местмахер II. Один з представників цього роду, а саме - барон П. П. Местмахер, на початку ХХ ст. керував винокурнею в с. Песець Ушицького повну Подільської губернії, де щороку вироблялося до 25 тис. відер спирту³³.

Енгеьгардти**. К. В. Енгельгардт у 1903—1916 рр. мав паровий млин у с. Сутиски на Вінниччині, де було встановлено газогенератор та турбіну потужністю 350 кінських сил й за добу перемелювалося на борошно майже 3 тис. пудів зерна³⁵.

Барон *М. М. Медем* в цей же час був господарем парового млина у маєтку Торговиця Лубенського повіту, на якому щодоби перероблялося 1,2 тис. пудів пшениці та 300 пудів жита, діяли 3 гідротурбіни у 90 к/с та локомотив системи "Вольф"³⁶.

Баронесі *Пиар-фон-Ліау* належав млин у с. Турбів Бердичівського повіту на Київщині, робітники котрого щодня переробляли 1,3 тис. пудів зерна (тобто річний вихід готової продукції досягав понад 350 тис. пудів) й де працювали турбіни системи "Жілардо". Майже те саме можна сказати й про баронські роди *Іксуль-Гшденбандтів* (розпоряджалися гідромлином у маєтку Купин Проскурівського повіту на Поділлі, де щоденно перероблялося до 400 пудів зерна), *Кордне* (аналогічний заклад у с. Олексіївка однойменної волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії) та *Мейдеяів* (центр їхньої діяльності - села Думанове Кам'янецького та Вороб'ївка Ушицького повіту Подільської губернії)³⁷.

Деякі представники окремих баронських фамілій, що мешкали в той час на Україні, мали підприємства кількох галузей фабрично-заводського виробництва. Зокрема, барон *О. О. Масс* та його нащадки поряд з винокурнею в с. Зведенівка Ямпільського повну володіли також млином у с. Деревчин на Поділлі (добова виробнича потужність — 600 пудів борошна), *Врангем*, окрім парового млина в с. Лозоватка Звенигородського повіту на Київщині та винокурні в с. Козацьке, займали миті позиції в правлінні Товариства спиртоочисних заводів, яке виникло на ба сі спирто-ректифікаційного підприємства в Умані³⁸.

В той же час ряд баронів були задіяні у важкій індустрії. Так, *М. В. Штейнгель* у середині 90-х років ХІХ ст. володів фабрикою металовиробів у Києві, на основі якої у 1899 р. було створено Акціонерне товариство дрото-цвяхового механічного заводу (де він став директором-розпорядником) - *Е. К. Бергенгейм*, за фахом - інженер, мав цегляно-теракотовий завод у Харкові, який завдяки його співпраці з Г. П. Лутцом, Ф. Ф. Немецом та М. О. Ліхоніним поступово був перетворений у фірму з основним капіталом 700 тис. крб.⁴⁰ Баронеса *Герверт* ще на початку 80-х років ХІХ ст. стала власницею значних ділянок землі в Кривогірській волості Катеринославської Губернії, на яких з 1884 р. за сприяння Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобного та механічного заводу почала активний пошук покладів залізної руди⁴¹. Барон *Унгерн-Штернберг* у 1867—1868 рр. на власні кошти розпочав розробку пластів бурого вугілля поблизу Злодської Балки під Єлисаветградом (Херсонська губернія) й тоді ж там пробував 37 свердловин⁴², а *Ф. Ф. Мекк* у 1876 р. у своєму маєтку під Жмеринкою Подільської гу-

бернії здійснив першу в Південно-Західному краї спробу освоєння місцевих фосфоритів.

Слід, однак, зазначити, що, крім титулованої частини російського дворянства іноземного походження, в економіці України була задіяна й певна кількість його неродовитих сімей.

Фон Роєнбахи в другій половині XIX - на початку XX ст. ії-малися винокурінням на Чернігівщині, де С. Н. фон Розенбаху належав ректифікаційний завод при хуторі Олександрійський та винокурня поблизу с. Спиридонова-Буда Новоизбківського повіту. Ще один аналогічний заклад він орендував у селян с. Карпилівка Денисовичської волості⁴³. Винокурінням тоді ж займалися *М. Д. фон Мевес* (підприємство № 191 в Овруцькому повіті на Волині із щорічним виходом готової продукції 37 тис. відер), *Л. В. фон Таль* (завод у с. Андріївка Чернігівського повну, що виробляв за сезон до 90 тис. відер спирту), *С. Ф. фон дер Лануїц* (с. Медведівка Костянтиноградського повіту Полтавщини; річна потужність — 22 тис. відер) та *А. Р. НеУ-Берлей* **.

Досить активною була участь незначного шляхетства і у борошномельній справі. Зокрема, з 1896 по 1912 р. *К. Л. фон Бенгартен* володіла вельми потужним млином (щорічний вихід готової продукції 100 тис. пудів) у с. Княжилі Кам'янецького повіту на Поділлі, а *О. Е. Фсвиц-Фейт* — таким же закладом у Херсонському повіті⁴⁴.

У Ігукрово-рафінадній галузі здавна помітну роль відігравали представники родини *Тронкуа*. Так, за даними 1906—1912 рр., Г. К. та Г. Г. Тронкуа (разом з *А. Мортюре* та *Е. де Молінарі*) обіймали керівні посади у правлінні Товариства Тростянецького цукрового заводу (Брацлавський повіт Подільської Губернії), а також у ряді фірм Київщини та Волині⁴⁶.

Відомими на всю Україну виноробами були дворяни з роду *Скірмунтів*. Ще за пореформеної доби О. Ф. Скірмунт тримав виноробні мануфактури під Одесою та у Феодосії, продукція яких надходила в Грецію, Румунію та Австро-Угорщину. Деякі джерела середини 70-х років XIX ст. містять опосередковані дані про причетність ще одного із Скірмунтів — Євгена Оскаровича — до заснування заводу шампанських вин у с. Новий Світ (Крим). А згодом К. Скірмунт володів величезними (до 100 тис. лозових купців) виноградниками під Балаклавою Таврійської губернії, з плодів яких за рік вироблялося майже 15 тис. відер вин сортів "Йоганенсберг", "Гофгеймер", "Токай" та ін.⁴⁵

Деякі дворяни краю займалися також переробкою тваринницької продукції. Наприклад, *Бален-де-Бслю* в середині 80-х років XIX ст. володів миловарнею у с. Романівка під Одесою (Херсонська Губернія), а *фон Юнгир* - паровою вовномийнею в Херсоні⁴⁸. Однак це були дрібні підприємства, і їх володарі не відігравали помітної ролі в економіці.

З інших галузей вітчизняного господарства найбільш активну участь нетитуловане дворянство брало у розробці покладів корисних копалин та будівельних матеріалів. Так, дійсний статський радник *К. Л. Мінер* займався видобутком граніту для сходів, бордюрів та тротуарів у с. Олександрівка Вознесенської волості Єлисаветградського повіту Херсонської Губернії, а *Г. Глазенап* - жорнового каменю у своєму помісті поблизу с. Кочерги Глухівського повіту на Чернігівщині⁴⁹. На виробництві з нафта гарелю та різних мастил спеціалізувався згадуваний вище *Бален-де-Бслю* — володар нафтопереробного заводу в Одесі, на якому щорічно виютовлялося майже 100 тис. пудів готової продукції⁵⁰. *П. П. фон Іґґієру* належала шахта "Петрова-Милість", на якій у 1881 р. було видобуто 334 267 пудів кам'яного вугілля, а дійсному статському раднику *О. А. Ауєрбаху* — ртутні рудники у Бахмутському повіті на Катеринославщині⁵¹.

Крім володіння численними промисловими підприємствами, дворяни іноземного походження виконували обов'язки високопоставлених

службовців на фабриках і заводах, що належали стороннім особам. Так, у 1886— 1912 рр. *Б. Б. Сіверс* був головним управляючим Карлівської економії принцеси Є. Г. Саксен-Альтербурзької, герцога М. Г. Мекленбург-Стрелицького та нащадків герцога Г. Г. Мекленбург-Стрелицького. *А. Я. фон Добржинський* виконував аналогічні обов'язки на винокурні І. І. Владковського (с. Соловийовка Новозибківського повіту Чернігівської губернії), інженери *О. Ренгартен* у Південно-Російсько\гу Дніпровському товаристві та Товаристві Новоросійського кам'яно вугільного, залізороного та рейкового виробництв, а *Штельбрінк* - у рельсопрокатному цеху Дружківського металургійного заводу Донецького акціонерного товариства Ч

Відповідальним за стан доменних печей на Гданцівському металургійному заводі французької Компанії криворізьких руд був російський дворянин німець *Кольберг*, який вивчав у Франції технологію отримання чавуну з використанням коксу⁵³. Обрусілий пруссак *К. І. Кінгель* у середині 90-х років XIX ст. працював директором Сулинського металургійного заводу на Катеринославщині, а француз В. І. Толлі -- директором розпорядником Синюпшо-Бродського акціонерного товариства Ч Барон *Жирар де Су кантон* у 1903— 1904 рр. був одним з директорів та членом правління заснованої 3 грудня 1882 р. асоціації Чорноморського цементного виробництва, а *В. фон Дюлонг* - акціонерного товариства деревопереробних заводів".

Окремі дворяни брали в оренду підприємства, отримуючи таким чином великі прибутки. Зокрема, *С. фон Розенбах* протягом тривалого часу орендував кілька винокурень і млинів на Поділлі та Київщині. Статський радник *Е. Кукулі* в середині 80-х років XIX ст. взяв в оренду У Міністерства державного майна промисел "Суходальницький" в Одеському повіті Херсонської губернії, на якому лише в 1886— 1887 рр. 100— 150 робітників видобули 80 тис. пудів солі³⁶. Аналогічні випадки мали місце в Полтавській, Чернігівській, Харківській та Таврійській губерніях. Однак в цілому даний вид приватновласницької ініціативи був для цієї категорії населення України нетиповим.

Коротко спинимося на ролі представників російського дворянства іноземного походження в дослідженні й освоєнні природних багатств краю. Так, вітчизняний геолог, професор Гірничого інституту у Санкт-Петербурзі *М. П. Барбот де Марні* в 1865— 1867 рр. займався вивченням покладів бурого вугілля та солі на Волині й Поділлі, а також описом Криворізьких рудних родовищ³⁷. Пошуками природних мінералів у Новоросії займалися в середині 70-х років XIX ст. інженери *Домгер* та *Фельске*⁵⁸.

Підводячи підсумки, слід насамперед зазначити, що активну роль у промисловому житті України другої половини XIX - початку XX ст. брало російське дворянство іноземного походження, яке здавна проживало там. При цьому підприємницькою діяльністю займалися як титуловані, так і нетитуловані його представники. Серед шляхетної частини дворян, предки яких потрапили в Російську імперію з-за кордону, в підприємницькій діяльності найбільш помітну роль відігравали графські та баронські родини, тоді як герцогів та князів зустрічаємо порівняно небагато. Основним регіоном їх діяльності було Правобережжя, тобто та частина території України, де завжди вважалися міцними традиції поміщицького землеволодіння. Навпаки, у Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях їх було порівняно мало, а в Новоросії - одиниці. Нетитуловане ж дворянство активно діяло не тільки на Лівобережжі, а й на півдні регіону.

Дворяни іноземного походження мали інтереси в багатьох галузях вітчизняного виробництва, вищаючи, однак, перевагу харчо-смаковій, боршномельній і винокурній. А переробкою тваринницької продукції,

машинобудуванням та видобутком корисних копалин вони займалися значно рідше.

Зазначеній частині дворянства належали практично всі форми промислових підприємств - від найпростішої мануфактури до фабрик та заводів. Однак примітивних закладів, в основному гідромлинів, було в їх руках все ж менше.

¹ Т а т и щ е в С. С. Внешняя политика Императора Николая Первого: Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны – СПб. 1887 - С 309; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления – Вып 1 – К. 1882 - С 121, 169, 171– 172, 174, 183; А р с е н ь е в К Статистические очерки России – СПб., 1848. – С. 319– 320, 321, 339, 346– 347

- Пояснительная книга к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской -К, 1911 – С 98, 169, 197 (далі – Пояснительная книга); Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской – К... 1912 – С 138– 139, 252– 253 (далі – Справочник...).

² Вітгенштейни -- князівський рід пруського походження, одна з гілок фамілії Сойн-Вітгенштейн-Берлебург На російській службі перебували з 60-х років ХVІІІ ст (Д о л г о р у к и й П Российская родословная книга – СПб, 1856 – Ч ІІІ – С 129- 140)

³ С т о л ь я н с к и й Н Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях -- СПб, 1866 - С 187; А р с е н ь е в К Указ соч -- С 313, Пояснительная книга – С 51, 215; Справочник - С 86– 87, 204– 205

Гедройци – литовсько-нольські князівські роди (існувало 7 родових гілок) Російськими підданими окремі представники їх стали у ХVІІІ– ХГХ ст (Энциклопедический словарь. - СПб., 1892. - Т. VIII - Кн 15 - С. 233-234)

⁴ б Пояснительная книга – С. 36.

Кантакузени – князівський рід вихідців з Молдавії та Валахії, що походив ни візантійського імператора Іоана VI. На російській службі – з 1711 р Князями Російської імперії затверджені у 1856 р (Энциклопедический словарь – СПб.. 1895 -- Т XIV -Кн 27. - С. 312).

⁵ Современное состояние промышленности на Юге России в связи с сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России – Одесса, 1884 – С 134 (далі – Современное состояние); Справочник.. – С 252– 253

⁶ Пояснительная книга... • - С 11–12; Справочник - С 18–19

⁷ Современное состояние.. – С 440

⁸ Там же – С. 245; Пояснительная книга.. – С 32; Справочник – С 192– 193

⁹ Пояснительная книга. - С 148; Справочник - С 166– 167

¹⁰ Гутен-Чапські – графський рід вихідців з польської Померанії, що брав почашк з ХVІ ст. Засновниками його російської гілки вважаються Емергк Карлович (шрекгор Лісового департаменту) та його брат Адам Карлович Графський титул Російської імперії цієї рід отримав наприкінці 30-х років ХІХ ст (Энциклопедический словарь – СПб, 1898 - Т ІХа. - Кн. 18 - С 944)

¹¹ Пояснительная книга – С 76, 144

¹² Клейнміхелі – графська родина німецького походження. В Росії -- з початку ХІХ ст Графами Російської імперії затверджені 1839 р (Энциклопедический словарь - СПб, 1895. - Т XV - Кн 29 - С 348)

¹³ Н е к р а с о в Н. А Стихотворения Поэмы – М. 1978 – С. 78

¹⁴ Пояснительная книга – С 191; Справочник - С 310–311

¹⁵ Ламздорфи–Графський рід вестфальсько-прибалтійського походження, який бере свій початок ще з кінця ХІV ст. У Росії – з 1807 р. Графами імперії затверджені у 1817 р Окремі представники цієї родини відігравали помітну роль в українському ліберально-демократичному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст (Энциклопедический словарь -- СПб 1896. - Т. ХVІІ. - Кн 33. - С 297).

¹⁶ Пояснительная книга. - С 171; Справочник - С 244– 245.

¹⁷ Сгенбок-Фермори – графський рід шведського походження, що брав початок з ХІІІ ст. В Росії представники його опинилися після приєднання до імперії Естляндії

Графську вельможність підтверджено у 1825 р. Наприкінці 90-х років ХІХ сі його було занесено то час півні V родовідної книги Херсонської губернії (Энциклопедический словарь - СПб, 1901. – Т ХХХІа – Кн 62. – С 589– 590).

¹⁸ М и к у л и н А А Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства – Одесса, 1897 - С 120- 123.

¹⁹ Пояснительная книга – С 127; Справочник – С 196– 197

²⁰ Пояснительная книга – С. 29, 115; Справочник... – С. 148– 149

²¹ Ніроди (Ніроги) – графський рід шведського походження Брав початок з ХVІ ст В Росії – з 1710 р (Энциклопедический словарь - СПб, 1897 - Т. ХХІ – Кн 41 -С 160)

- ²⁵ Пояснительная книга. — С. 63, 65, 136.
²⁶ Там же. — С. 71, 73, 141, 144
- Капністи — графський рід італійського походження. На російській військовій службі -- з 1711 р. У другій половині XVIII ст. один з представників його, а саме В. В. Капніст (1758— 1823), будучи українофілом-радикалом, робив спроби прилучити до створення української держави деякі країни Європи (для чого їздив навіть зі спеціальною приватною місією до Берліна). В 1876— 1877 рр. — графи Російської імперії. (Энциклопедический словарь. — СПб., 1895. — Т. XIV. — Кн. 27. — С. 387; Малий словник історії України. -- К., 1997 - С. 182).
- ²⁷ Арсеньев К. Указ. соч. — С. 338.
²⁸ Современное состояние... — С. 10, 67; М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 154— 155.
²⁹ Пояснительная книга... — С. 153, 155; Справочник... — С. 222— 223, 234— 235
- " Гейдени — графський рід вестфальського походження. Бере свій початок з XII ст. У Російській Імперії — з 1795 р Його було занесено до дворянської родовідної книги Катеринославської губернії. Графи Гейдени відігравали помітну роль в діяльності загально-імперської Державної думи, а Д. Ф Гейден був одним з ініціаторів вирішення земельного питання в Подільській губернії (Энциклопедический словарь. — СПб., 1892 — Т. VIII -С. 216; Г е й д е н Д. Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных. — Немиров, 1906. — 20 с.).
³⁰ Пояснительная книга... — С. 36, 125, 217; Справочник... — С. 76— 77, 196— 197.
 198- 199, 200-201, 280-281.
³¹ Пояснительная книга... — С. 133.
- ³⁴ Енгельгардти — баронський рід швейцарського походження, що брав початок з кінця XIV ст. У Росії — з 70-х років XVII ст. У баронстві імперії рід затверджено у 1853— 1854 рр. (Энциклопедический словарь. - СПб., 1904. - Т. XIa -- Кн. 80. - С. 796).
 Пояснительная книга. - С. 234.
³⁵ Справочник... — С. 40—Н.
³⁶ М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 154— 155; Справочник... — С. 70—71. 74—75;
 Пояснительная книга... — С. 28.
³⁷ Пояснительная книга... — С. 11, 59, 116; Справочник... — С. 24—25, 212—213.
³⁸ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых до
 мов. — СПб., 1905. — С. 52—53 (Іалі — Указатель действующих...).
- ⁴⁰ Там же - С. 420-421.
⁴¹ Д о л и н с к и й Л. П. Статистические сведения за 1886 и 1887 годы по Юго-Западному Горному Округу — Одесса, 1888. — С. 18.
⁴² Современное состояние... — С. 262
⁴³ Пояснительная книга — С. 160; Справочник.. — С. 218—219, 220— 221.
⁴⁴ Пояснительная книга... — С. 139, 145, 171; Справочник.. — С. 226— 227
⁴⁵ М и к у л и н А. А. Указ. соч. — С. 99; Пояснительная книга... — С. 60; Справочник ... - С. 98— 99.
⁴⁶ Пояснительная книга... — С. 124; Справочник.. — С. 204— 205.
⁴⁷ Современное состояние - С. 59
⁴⁸ М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 102— 103; Справочник... — С. 162.
⁴⁹ Д о л и н с к и й Л. П. Указ, соч - С. 38- 39, 58- 59.
⁵⁰ М и к у л и н А. А. Указ. соч. - С. 86— 87; Справочник... — С. 193— 194
⁵¹ Современное состояние .. — С. 256; Указатель действующих... — С. 17— 19.
⁵² Д о л и н с к и й Л. П. Указ, соч — С. 16— 18, 20; Р о г о з и н ЕЙ Железо и уголь на Юге России. - СПб., 1895 - С. 59; Справочник — С. 138— 139, 222—223
⁵³ Р о г о з и н ЕЙ. Указ. соч. — С. 30-31
⁵⁴ Там же — С. 62; Справочник... — С. 103
⁵⁵ Указатель действующих... — С. 106— 107, 407—408
⁵⁶ Д о л и н с к и й Л. П. Указ соч. — С. 64— 65
⁵⁷ Современное состояние.. — С. 221—259; Р о г о з и н Е. И. Указ соч — С. 12.
⁵⁸ Р о г о з и н ЕЙ Указ соч - С. 13